

*А.О. Дуйсенбаева¹, Л.О. Баймолдина¹

¹ Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ДЕНЕЛІК-МЕН ФЕНОМЕНІ: ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Мақалада Денелік-Мен феноменіне ғылыми теориялық талдау жасалады. Денелік-Мен мәселесін зерттеуге арналған жұмыстарды қарастырған кезде, осы тақырып аясында қолданылатын ұғымдар мен терминдердің кейбір қарама-қайшылықтары, сондай-ақ оны зерттеу тәсілдерінің көп бағыты анықталады. Шетелдік және кеңестік ғалым-психологтарының кейбір зерттеулеріне сүйене отырып, осы мәселенің психологиялық қырларын ашу мақсатқа алынады. Бүгінгі таңда бұл проблема әсіресе, отандық психология ғылымында ерекше өзектілікке ие.

Алғаш зерттеуге ие болып отырған зерттеу деп айта аламыз. Денелік психологиясындағы эмпирикалық зерттеулердің көпшілігі дене имиджін зерттеуге арналған. Тұлғаның қалыптасуындағы дене бітімінің рөліне талдау жасалды, денелік бейне формаларының маңызды жақтары анықталған. Жеке тұлғаның өзіндік тұжырымдамасының құрамдас бөлігі ретінде адамның өзінің дене параметрлері, өзінің тартымдылығы туралы идеясы «Мен-денелік» немесе «Мен-физикалық» ұғымдары анық-талды, олардың жеке тұлғаның құрылымындағы өзара байланысы нақтыланды. Басты назар денеге қанағаттану/қанағаттанбау мәселесіне, сондай-ақ артық салмақ мәселесіне бағытталған.

Кілттік сөздер: Денелік-Мен, Мен-бейне, Физикалық-Мен, Рухани-Мен, тұлға, ағза, әлеуметтік құндылық, субмәдениет, денені қабылдау.

А.О. Дуйсенбаева¹, Л.О. Баймолдина¹

¹ Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

ФЕНОМЕН ТЕЛЕСНОГО-Я: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация

В статье проводится научно-теоретический анализ феномена телесного-Я. При рассмотрении работ по изучению проблемы телесного-Я выявляются некоторые противоречия понятий и терминов, употребляемых в рамках данной темы, а также множественность подходов к ее изучению. Основываясь на некоторых исследованиях зарубежных и отечественных ученых - психологов, цель состоит в том, чтобы раскрыть психологические аспекты этой проблемы. Сегодня эта проблема особенно актуальна в отечественной психологической науке.

Мы можем сказать, что это первое исследование, которое мы изучаем. Большинство эмпирических исследований в области психологии тела посвящено изучению образа тела. Проведен анализ роли телосложения в формировании личности, выявлены существенные стороны телесных образных форм. В качестве составной части самооценки личности определялись понятия «Я-телесность» или «Я-физическое», представление человека о своих телесных параметрах, о собственной привлекательности, уточнялись их взаимосвязи в структуре личности. Основное внимание уделяется проблеме удовлетворенности/неудовлетворенности телом, а также проблеме избыточного веса.

Ключевые слова: Я-телесность, Образ-Я, Физическое-Я, Духовное-Я, личность, тело, социальная ценность, субкультура, восприятие тела.

А.О. Duisenbayeva¹, L.O. Baimoldina¹

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE PHENOMENON OF THE BODILY SELF: A SCIENTIFIC AND THEORETICAL REVIEW

Abstract

The article provides a scientific and theoretical analysis of the phenomenon of the corporeal self. When considering works on the study of the problem of the bodily Self, some contradictions of concepts and terms used within the framework of this topic are revealed, as well as a multiplicity of approaches to its study. Based on some research by foreign and domestic psychological scientists, the goal is to uncover the psychological aspects of this problem. Today this problem is especially relevant in Russian psychological science.

We can say that this is the first study we are studying. Most empirical research in the field of body psychology is devoted to the study of body image. The analysis of the role of physique in the formation of personality is carried out, the essential aspects of bodily figurative forms are revealed. As an integral part of the self-assessment of a person, the concepts of "I am corporeality" or "I am physical", a person's idea of their bodily parameters, their own attractiveness were defined, their interrelationships in the personality structure were clarified. The main focus is on the problem of satisfaction / dissatisfaction with the body, as well as the problem of overweight.

Keywords: *I-teness, image-I, physical-I, spiritual-I, personality, Telo, social value, subculture, attitude of the body.*

КІРІСПЕ

Психологияда адамның өзінің дене параметрлері, өзінің тартымдылығы туралы идеясы «Мен-денелік» немесе «Мен-физикалық» ұғымдарында, тұтас өзіндік тұжырымдаманың өлшем-дерінің бірі ретінде көрінеді. Көптеген зерттеушілер (Р.Бернс, Е.Т. Соколова, В.С. Мухина, И.И. Чеснокова, М. Владимировна, И.С. Кон, А.Ш. Тостов, А.А. Налчаджян және т.б.) өз денесі туралы идеялар, оның мөлшері, формасы, тартымдылығы туралы идеяларды қалыптастырудың маңызды көзі болып табылатындығын атап көрсетеді.

Денелік-Мен ғылымда аса қызығушылық тудырады және әртүрлі психологиялық пәндерді бір уақытта зерттеудің тақырыбы болып табылады. Оның жеке аспектілері клиникалық психология шеңберіндегі физикалық имидждің бұрмалануын зерттеу арқылы ашылады; имиджология және экспрессия психологиясы өзін-өзі таныстыру және сыртқы келбетті өзгерту құралдарын зерттеумен айналысады.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Психологиялық зерттеулердің осындай алуан түрлілігімен біз дене тәжіри-бесінің әртүрлі аспектілері туралы санада бейнелеуді сипаттайтын терминологияның бірлігінің болмауы проблемасына тап боламыз. Денелік-Мен дененің әр анықтамасының артында әртүрлі эмпирикалық фактілер мен теориялық құрылымдар болғандықтан, бұл мәселе нақтылауды қажет етеді. Бұл мақалада біз «Денелік-Мен» туралы кейбір зерттеулерді жүйелеуге және оның анықтамаларының аспектілерін толық ашуға тырыстық.

Алайда, психологиялық зерттеулердің нәтижесінде өз денесін өзгертуге деген ұмтылысы бар адам үшін нақты дене параметрлері шешуші рөл атқармайтыны, бірақ өз денесін қабылдау мен оған деген көзқарастың күрделі бірлігі екендігі анықталды.

Психикалық құрылымда «Денелік-Мен» туралы айту мен түсіндіруді кездестірген алғашқы психолог В. Джемс болды [1]. Тұлға құрылымында ол екі «жағын» анықтады: Мен саналы (I) немесе таза Ego және мен Эмпирикалық (Me) немесе таныммын. Джемстің пікірінше, тұлғаның танымдық элементіне («Менікі») адам өзіне тиесілі деп атай алатын барлық нәрсе кіреді: өзінің денесі мен психикалық қабілеттері, сондай-ақ материалдық, әлеуметтік, шығармашылық жетістіктері және т. б. Тиісінше, ол тұлғаның үш элементін қарастырады: «физикалық Мен» (адамның денесі және оған тиесілі материалдық игіліктер), «әлеуметтік Мен» (әлеуметтік мәртебе және әлеуметтік рөлдер) және «Рухани Мен» (психикалық ерекшеліктер мен қасиеттердің жиынтығы). Тұлға құрылымының бірдей элементтерін оның деңгейлері деп те атауға болады: «бір адамда болуы мүмкін әр түрлі тұлғалар... төменде физикалық тұлғасы бар иерархиялық шкала түрінде ұсынылуы мүмкін, Рухани - жоғарыда және әртүрлі материалдық (біздің денемізден тыс) және әлеуметтік тұлғалар арасында». Дене болмысына келетін болсақ, У.Джемс оның зерттеу перспективасын дене психологиясының бүкіл бағыты үшін маңызды мәселе ретінде белгілейді: «денелер бізге тиесілі ме, әлде олар біз бе?»

Психологиядағы «Физикалық-Мен» бейнесін зерттеудің теориялық бағыттарын талдаған Е.Т. Соколова Р.Шонцтың деңгейлік классификациясын атап өтеді [2], мұнда «Денелік Мен» баланың өзіндік санасының даму кезеңі ретінде әрекет етеді.

Отандық ғылымда «адамның денелігі» ұғымының пайда болуы, ең алдымен, А.Ф. Лосевтің есімімен байланысты, ол өз еңбектерінде оны адам денесінің әлеуметтік қасиеттерін сипаттау үшін

пайдаланды [3]. Дене табиғи ғылымның объектісі, органикалық дүние заңдылықтарының әрекетінің ошағы болып табылады. Дәлірек айтқанда, бұл қарапайым және өте күрделі емес ой адам денесінің ерекшеліктерін түсінуге философиялық көзқарас ретінде адам тәндігінің бүкіл тұжырымдамасының негізін құрады.

Қазіргі заманғы зерттеушілердің еңбектерінде адам денесін зерттеудің әртүрлі зерттеу тәсілдеріне толық шолу және жіктеу ұсынылған. Сонымен, әлеуметтік-мәдени аспектіде дене бітімін И.М. Быховская қарастырады [4]; онтологиялық аспектіде - В.Л. Круткин [5], Л.В. Жаров «Адамдық денелік: философиялық талдау» кітабында мәдени құбылыс ретінде адамның жиынтық іс-әрекеті контекстіндегі дене бітімін зерттеу перспективасы көрсетілген [6].

В.Л. Круткиннің пікірінше, адамның дене бітімі оның бір немесе басқа жағымен сәйкес келмейтін интегралды сипаттамасы болып табылады (мысалы, «биологиялық» немесе «материалдық», «әлеуметтік» немесе «рухани» қарама-қарсы), ол оның физикалық және метафизикалық параметр-лерін қамтиды. Дене-табиғаттың адамға айналу тәсілі. Адамға бұл дене жай ғана берілмейді, оған белгілі бір әлемде дене беріледі. Дене мен қоғам антагонистік күйде емес. Қоғам генетикалық тұрғы-дан жеке адамның етіне «енеді», ол социотехникалық тұрғыдан оның денесіне «енеді». Әлеумет-тенуден өткен дене жай физикалық болуды тоқтатады, ол туралы әлеуметтік дене туралы айту керек.

Психологиялық құбылыс ретінде «дене» физикалық мағынасында «дененің» синонимі емес. Адам денесі-бірегей адамның мәдени, жеке-психологиялық және семантикалық құрамдас бөлігін білдіретін онтогенетикалық, жеке, тарихи даму процесінің нәтижесі болып табылатын рухани дене. Дене бітімінің негізгі предикаты-психологиялық мазмұн мен материалдық форманы біріктіретін тірі қозғалыс. Сонымен қатар дене бітімі тек денемен, атап айтқанда сезім мүшелерімен анықталмайды деп мәлімдейді. Бұл сонымен қатар саналы іс-әрекеттің мүмкіндігімен анықталады, өйткені тек осы жағдайда ғана адамның денесі туралы айтуға болады деп көрсетеді.

Психоаналитикалық тәсіл аясында О.В. Лаврова өзінің интегративті психотерапиядағы тұжырымдамасында денелікті Денелік-Мен болмысында белсенді түрде көрсететін, «бейнелер мен тұжырымдамаларға аударылған сенсорлық тәжірибе алу және өзін дене түрінде көрсету мүмкіндігі» бар субъект ретінде анықтайды [7]. О.В. Лаврованың пікірінше, дене «Мен» эгоның ажырамас элементі ретінде әрекет етеді және объективті дене күйінің, соның ішінде жыныстық қатынастың субъективті көрінісі болып табылады. Бұл жыныстық сәйкестілік, жыныстық қатынас деңгейі, өмір сүру және ұрпақ жалғастыру инстинкттері, гомеостатикалық қажеттіліктер мен мотивтер, сондай-ақ оның денесінің бейнесі мен тұжырымдамасы бар дене болмысы.

Ш.Тхостов өзінің «Денелік психологиясы» монографиясында адамның психосоматикалық бірлігін жариялайды және «қалыпты» дене бітімі мен дене бітімінің патологиясын қарастырады [8]. Оның психофизиологиялық көзқарасында дене эмбебап зонд болып табылады және оны әлем мен субъектіні бөлетін шекаралар деңгейінде ғана жүзеге асыру керек. Ол толығымен субъектіге бағынады. Қалыпты жұмыс жағдайында дене «мөлдір» болып көрінеді, ол танылмайды. Соматикалық ауру жағдайында дене сананың өзіндік объектісіне айналады. Сондай-ақ, дене жаңа қозғалыстарды игеру кезінде, кез-келген әрекетті орындай алмаған кезде, яғни өз мүмкіндіктерінің шекараларына тап болған кезде өзінің сана объектісіне айналады.

Дене-бұл Мен және Мен емес, бірақ Меннің шынайы болмысының сыйымдылығы, ол арқылы Мен өз болмысымды білдіре аламын. Дене туралы осындай түсінік бізді Физикалық «Дене бейнесі» деген ерекше анықтамаға әкеледі. Денелік өзінің айқын көрінуіне қарамастан психология үшін «теориялық тұрғыдан көрінбейтін» болып шықты. Адамның психосоматикалық бірлігін жариялай отырып, психология негізінен сана құбылыстарымен, жоғары психикалық белсенділікпен айналы-сады, ал дене бітімі оған жат, табиғи түрде ұйымдастырылған және өмірге дайын қасиет болып қала береді. Адамның қалыптасу процесін зерттеуден - әлеуметтену және оның функцияларын жүзеге асыру - іргелі жақтардың бірі: адамның табиғи өмірі, оның денесі. Бұл жерде дене бітімінің дамуы мен жұмыс істеуінің психологиялық аспектілері жеткіліксіз пысықталғанына қарамастан, қазіргі уақытта практиканың жаңа саласы - денеге бағытталған психотерапия қалыптасып жатқанын атап өткен жөн. «Дене» ұғымы «дене-ағза» сәйкестігіне психологиялық қарсылық ретінде қолданылады, ал дене құбылыстарының өзі қарым-қатынас пен өзін-өзі көрсетудің стереотиптерінің көрінісі ретінде қарастырылады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Дегенмен, денеге бағытталған психотерапия бойынша жұмыстарда жүзеге асырылатын феноменологиялық тәсіл, негізінен, психосоматиканың проблемалық саласының негізгі сұрақтарын жауапсыз қалдырады: симптомдар мен синдромогenez механизмдері туралы, психосоматикалық

феномендердің жүйелілігі туралы және т.б. Сонымен бірге, денелік психологиясы әлі де болса ғылыми психологияның әлі дамымаған саласы болып қала береді, ал денеліктің өзі адамның дамуы мен болмысының жалпы психологиялық заңдылықтарына бағынбайтын өмір әрекетінің «төменгі», архаикалық түрі ретінде түсіндіріледі.

Адамның физиологиялық жүйелерінің жаңа сапасы туралы ой, былайша айтқанда, «жоғарыдан» туындайтын, сананың мәдени-тарихи қалыптасуына байланысты, оның мәдени дамуы барысында жаңа сапаға ие болған адамның бүкіл соматикалық саласына жатқызылуы мүмкін. Жоғары психикалық функциялар сияқты, ол өзінің табиғи сипатын жоғалтады. Әрине, жоғары психикалық функциясы (ЖПФ) қалыптасу процесімен толық ұқсастық болуы мүмкін емес, бірақ негізгі принцип (дамудың мәдени-тарихи типі) жалпы адам ағзасына да қатысты. Психика дамуының мәдени-тарихи тұжырымдамасы адамның денелік дамуы (қалыпты және қалыптан емес), денелік құбылыстарының қалыпты және патологиядағы әлеуметтену заңдылықтары мен механизмдері туралы жалпы идеясын сапалы өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл тәсілдің шеңберінде денелік алғаш рет жаратылыстану-ғылыми талдауының пәні болып қана қоймай, сонымен бірге гуманитарлық білімнің кең контексті-не (психологиялық, философиялық, мәдени, этнографиялық) енеді. Мәдени даму жолынан ауытқуы денелік функцияларының бұзылуының және психосоматикалық бұзылулардың пайда болуының орталық көздерінің бірі болып табылады деп болжауға болады. Сонымен, денелік психологияның пәні – онтогенездің әртүрлі кезеңдеріндегі адамның денелік даму заңдылықтары, сондай-ақ оның құрылымы мен адам ретінде жұмыс істеуінің психологиялық механизмдері, яғни норма мен патологиядағы мәдени анықталған құбылыс; денелік қалыпты және патологиялық құбылыстарының қалыптасуына әсер ететін жағдайлар мен факторлар болып табылады.

Д.А.Бескованың анықтамасы бойынша «Денелік – бұл физикалық әлемде субъектінің денелік болмысының психоәлеуметтік аспектілерінің жиынтығы болып табылатын феноменологиялық шындық» [8, 133 б.]. Оның пікірінше, «Денелік» жоғары психикалық функцияның сипатына ие және тек қабылдау ғана емес, сонымен қатар басқа адамдармен бірлескен іс-әрекетте қалыптасатын өзіндік сананың құбылысы болып табылады.

Сондай-ақ Т.С. Леви денелікті бірегей адамның жеке психологиялық-семантикалық құрамдас-тарын құрайтын «рухани дене» ретінде онтогенетикалық және жеке тұлғалық, әлеуметтік-мәдени және тарихи даму бірлігінде қарастыруды қажет деп санайды [9]. Мотивациялар, көзқарастар және тұтастай алғанда, жеке адамның мағыналар жүйесі денелік күйде көрінеді, сондықтан ол жанның (психиканың) материалдық көрінетін аспектісін білдіреді. Адамның денелік қасиеті онтогенетикалық, тұлғалық даму процесінің нәтижесі болып табылады және бірегей адамның мәдени, жеке психологиялық және семантикалық компоненттерін білдіреді.

Денеліктің екі түрлі аспектісін атады: «денелік тұжырымдамасы» және «денелік қабылдау». «Денені қабылдауды» ол ең алдымен қабылдаудың қарапайым бейнесі – «өз денесінің визуалды бейнесі» ретінде қарастырады [10]. «Денелік тұжырымдамасы» адам денесін сипаттау немесе сурет салу кезінде жеке тұлғалар атайтын анықтамалар мен белгілерден көрінеді. Оның үстіне, егер абстрактілі дене туралы айтатын болсақ, Д.Беннет оны «дененің жалпы тұжырымдамасы» деп атайды, ал егер ол өзінікі болса, бұл «дененің өзіндік тұжырымдамасы» - деген. «Денелік тұжырым-дамадан» «денелік қабылдаудың» айырмашылығы өзекті мотивацияға көбірек тәуелді.

Р.Шонц «Денелік концепциясын» «Денелік бейне» деңгейлерінің бірі ретінде түсінуді ұсынады [11], ол организм ретіндегі дене туралы формальды, жалпы қабылданған білімдерді қамтиды, оны белгілі белгілер арқылы көрсетуге болады. Дененің барлық бөліктерін, олардың функцияларын және өзара әрекеттесуін адам зерттеген, тиісті тұжырымдамаларда және норма мен патологияның шегінде белгіленеді. Ағзаның бұл рационалды санасы адамға денсаулығын сақтауға, ауруларды тануға және күресуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары денелік тақырыбын зерттеудің жаңа кезеңінің басталуына түрткі болды: бүгінде дене бітімі денеге мүлдем ұқсамайды, денеге «кеңірек» және «үлкен» дене-метафоралық түрінде адамның психологиялық мәселелерін білдіреді. Сонымен бірге, дене және адам психологиясы туралы білімнің қазіргі деңгейіне қарамастан, денелік болмыстың мәні әлі толық анықталған жоқ.

Біздің зерттеуіміздегі денелік креативтілігін туралы білім арқылы бейсаналыққа қозғалыстың бастапқы нүктесі «Мен» интегралдық бейнесінің құрылымындағы «Денелік-Мен» бейнесі болып табылады. Өз кезегінде, «Денелік Мен» бейнесінің өзіндік құрылымы туралы идеялар дененің ақпаратты өндіру механизмдерін және оны ұтымды деңгейде өңдеу әдістерін түсінуге жақындауға көмектеседі.

Өзіндік сананың ішкі құрылымдарының психологиялық зерттеулері, шын мәнінде, біз «Мен» бейнесі ретінде анықтайтын нәрсені талқылаудан ары өте алмайды. «Мен» - адамның зейінін ішкі жаққа аударған кезде кездесетіні, яғни өзі және әлем туралы ойларын іштей қабылдайды. Адамның өзінің «Мен» бейнесі туралы идеялары оның «әлем» моделінің қалыптасуын, яғни ондағы өз орнына деген көзқарасын алдын ала анықтайды. Өз кезегінде оның «денелік Мен» бейнесі туралы ойлары оның өзін-өзі тану дәрежесін айғақтайды.

Өкінішке орай, өзін-өзі тану теориясындағы конструктивті идеялардың кең ауқымына қарамастан, концептуалды «Мен» мен «Денелік Меннің» қатынастарының парадигмасы әлеуметтік-психо-логиялық емес, психотерапиялық тәсілдер шеңберінде көбірек қарастырылады. «Мен» біртұтас бейнесін құрылымдаудың негізгі шарты – адамның өз денесін, оның ішкі және сыртқы (әлеуметтік және мәдени) мазмұнын «иемдену» қажеттілігі. «Мен» бейнесін білу денелік «Мен» бейнесінің құрылымының құрамдас бөліктерін саналы қабылдау жүйесін қалыптастырмайынша мүмкін емес.

Н.А. Бернштейннің қозғалыс психофизиологиясын [12], В.П. Зинченконың қимыл-қозғалыстарды басқару механизмдерін [13] зерттеулері қозғалыс үлгілерін механикалық түрде үйренуге болмайтынын көрсетті. Күрделі моториканы игеру сапасы сенсомоторлық актінің құрылымдық ұйымдастырылуына, белгілі бір этникалық-субмәдени модельдер шеңберінде қалыптасқан іс-әрекеттің когнитивті компоненттері арасындағы өзара қарым-қатынас сипатына байланысты, бұл өз кезегінде адам қызметінің тиімділігін тұтастай алғанда тиісті әлеуметтік-мәдени қатынастардың өнімі ретінде анықтайды.

Ғылыми зерттеулерде денелік «Мен» бейнесі мен өзін-өзі бағалау арасындағы өзара тәуелділікті көрсетті. Ол адамның мінез-құлқының табиғаты дененің ойдан шығарылған кемістіктерін өтеу механизмдерін көрсете алатынын көрсетті. Денеге бағытталған теориялардың одан әрі дамуы «Меннің» шекарасы ретінде дене туралы идеялардың пайда болуына әкелді. Дене үш өлшемділік сапаға ие бола бастады және «Мен» бейнесімен сәйкестендірілмейді. С.Фишер мен С.Кливленд еңбектерінде «дене бейнесінің шекарасы» концепциясы арқылы денелік «Мен» бейнесінің сенімділік дәрежесі мен жеке тұлғаның жеке ерекшеліктері арасындағы тұрақты байланыс көрсетілген. Денелік бейненің шекаралары туралы идеяларды бұзу әлсіз автономияны, жеке қорғаныстың жоғары деңгейін және әлеуметтік байланыстардағы белгісіздігін көрсетеді. С. Фишердің айтуынша, дененің дорсальды (артқы) аймақтары туралы хабардарлықтың жоғары деңгейі мен импульсивті әрекеттерді бақылау және шындыққа теріс көзқарас сияқты жеке қасиеттер арасындағы корреляцияның айтарлықтай деңгейі анықталды.

Денелік «Мен» бейнесін үш көзқараспен ұсынылған дененің сыртқы формаларын қабылдау позициясынан да қарастыруға болады: 1) дене тұлғаның сыртқы келбетіне эмоционалды қатынасы зерттелетін жеке және әлеуметтік мағыналардың тасымалдаушысы ретінде; 2) дене белгілі бір пішінмен берілген объект ретінде; зерттеуде оның қабылдауының когнитивтік компонентіне баса назар аударылады; 3) дене және оның белгілі бір символдық мағынаның тасымалдаушылары ретіндегі қызметтері.

Даму процесінде дене бейнесі өзін-өзі тану құрылымының барлық буындарына органикалық түрде енеді: тану талабы, жыныстық сәйкестендіру, тұлғаның психологиялық уақыты, құқықтар мен міндеттер арқылы жүзеге асырылатын жеке тұлғаның әлеуметтік кеңістігі және оның мәні күрделі ұғым болып табылады.

Е.Т. Соколованың пікірінше [14], «Мен» бейнесі - интегративті орнату білімі, оның ішінде келесі компоненттер: когнитивті - оның қасиеттерінің, қабілеттерінің, мүмкіндіктерінің, әлеуметтік маңыздылығының, сыртқы келбетінің және т.б. ретінде; аффективті - өзіне деген көзқарас ретінде (өзін-өзі бағалау, өзін-өзі сүйу, өзін-өзі қорлау және т. б.), оның ішінде осы компоненттердің иесі ретінде мінез-құлық-тиісті мінез-құлық актілеріндегі мотивтерді, мақсаттар мен шарттарды тәжірибеде жүзеге асыру ретінде.

Бұл әрекеттің тереңдігінде «дене схемасы» немесе ағзаның «Мен» бейнесі қалыптасады - ішкі органдардың, бұлшықеттердің күйін және тұтастай алғанда ағзаның белсендірілуін көрсететін барлық процестердің нәтижесі. Әлеуметтік адам деңгейінде адамның белсенділігі қоғамдастыққа бағынады. Ол нормалармен, ережелермен, әдет-ғұрыптармен, жарғылармен және т.б. «Мен-бейнесі» тұлғаның осы әрекеттер жүйесінде бағдарлануын жеңілдетеді, оның бойындағы өзіндік сәйкестіктер жүйесінің қалыптасуына байланысты: жыныс, жас, әлеуметтік-психологиялық (этникалық, сән қалыптасуы) және т.б.

В.В. Столиннің пікірінше, «өзінің әлеуметтік құндылығы мен болмысының мәнін анықтау, өзінің болашағы, өткені мен бүгіні туралы идеяларды қалыптастыру және өзгерту тұлғаның өзін-өзі тануын сипаттайды» [15]. «Тіршілік әрекеті процесінде организмде белгілі бір тұрақты

психикалық білім қалыптасады – өзіндік бейне (дене схемасы), оған неғұрлым барабар және тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді» .

Дене бейнесінде адамның бейнесін оның бейнесінде анықтайтын саналы немесе бейсаналық деңгейде келесі компоненттерді ажыратады: 1) өзекті субъектілер-денені, сыртқы түрін де, жұмыс істеу қабілетін де қабылдау; 2) адамның жеке эмоционалдық тәжірибесі мен сыртқы түрінің нәтиже-сінде пайда болатын ішкі психологиялық факторлар, сондай-ақ соматикалық иллюзияларда көрінетін дене концепциясының бұрмалануы; 3) ата-ана мен қоғамның жеке тұлғаға қалай қарайтынына байланысты әлеуметтік факторлар; 4) денеге қатысты көзқарастардан тұратын идеалды дене бейнесі, өз кезегінде өз денесін басқа адамдардың денелерімен сезінуге, қабылдауға, салыстыруға және сәйкестендіруге байланысты.

Дене схемасын - тұлғаның денелік Мен бейнесі деп атауға болады. Бұл Мен-тұжырымдамасының одан әрі дамуының негізі болып табылады.

Дене схемасы туралы осындай түсінікке сүйене отырып, біз дене схемасы мен жеке тұлғаның әл-ауқаты мен құрылымына кірмейді деген пікірмен келісе алмаймыз, өйткені В.Столин айтқандай, «олар дененің психикалық құрылымына тікелей енген». Дене схемасы мен әл-ауқат (өз денесін және оның функционалды күйін өзекті қабылдау тәжірибесі ретінде) «дене деңгейіндегі Мен-аналогтар» емес, толыққанды «блоктар» немесе Мен-тұжырымдаманың ішкі құрылымдары болып табылады.

Дене схемасы - бұл ұқсас (негізгі мағынада) Мен бейнесінде (әсіресе жастық шақтан кейін) ситуациялық түрде көрсетілген Мен-концепциялардың салыстырмалы түрде тұрақты ішкі құрылымы. Біз М.З. Воробьевтің, Л.П. Киященконың, Е.Т. Соколованың ұстанымдарына жақынбыз, олар «Денелік Мен» бейнесін «сана құбылыстарын» қамтитын психикалық формация ретінде қарастырады: дәстүрлер, теріс пікірлер, жоспарлар, тілектер, қажеттіліктер және т.б. Дене мәдениеті мен ойлау мәдениетінің өзара тәуелділігі атап өтіледі; олардың бірлігінде «тұтастықты қалыптас-тыратын», қоғамның мәдениетімен делдалдық соматикалыққа қатысты психиканың басымдылығы дәлелденеді. Физикалық «Мен» бейнесін зерттеуде аффективтік және когнитивтік процестердің өзара байланысы мен өзара әсерін, олардың тұлғаның қалыптасуындағы рөлін қадағалады.

П.Федерн, Дж.Чанлип, Д.Беннет, Р.Шонс, Г.Хэд, С.Фишер және т.б. шетелдік психологтардың зерттеулеріне сүйене отырып, Э.Т. Соколова «Денелік Мен» бейнесін зерттеудің үш бағытын анықтады:

- Дене бейнесі белгілі бір нейрондық жүйелердің белсенділігін талдау контекстінде түсіндіріледі (Г.Хэд), және осы бағытта «дене схемасы» және «дене бейнесі» сияқты ұғымдар бір-біріне ұқсас немесе бұл ұғымдар тәуелсіз мағынаға ие (П.Федерн); «дене схемасы» адамның өз денесі туралы тұрақты білімін сипаттайды, ал «дене бейнесі» адамның өз денесінің ситуациялық психика-лық бейнесі ретінде пайда болады және психикалық рефлексияның нәтижесі ретінде қарастырылады.

- Екінші көзқарастың өкілдері Дж.Чанлип, Д.Беннет «дене бейнесі» психикалық рефлексияның нәтижесі деп есептейді. Олар «абстрақтылы денені», яғни концептуалды денені және адамның өз денесін қабылдауынан құрылған «өзіндік денені» ажыратады.

- Үшінші бағытты жақтаушылар, атап айтқанда Р.Шонс пен С.Фишер, «дене бейнесі» денелік форма мен қызметіне байланысты қабылдаудың, көзқарастардың, бағалаулардың, түсініктердің күрделі кешенді бірлігі ретінде қарастырылады. Сонымен, Р.Шонс денелік имидж моделінде төрт деңгейді ажыратады: Дене құрылысы, Денелік-Мен, Денелік бейне, Дене тұжырымдамасы. Дененің құрылысы кеңістіктегі денені қабылдаудың тұрақтылығын көрсетеді. Денелік-Менді бағалаудың сипаты денелік өзіндік сәйкестік дәрежесін анықтайды. Денелік бейне адамның өз денесі мен оның ассоциациялары туралы қиялын көрсетеді. Дене концепциясы рационалды ойлаумен байланысты және дененің формальды біліміне сәйкес келеді.

Тұлғаның қалыптасуының жетекші теорияларында индивидтің өзіндік санасында Денелік «Мен» бейнесінің рөлі тек қана биологиялық тұрғыдан қарастырылған (А.Адлер, П.Бергер, Р.Берн, А.Лоуэн, Т.Лукман). Бір жағынан, санадағы шындықтың әлеуметтік құрылысының организмдік алғышарт-тары көрсетілсе, екінші жағынан, екі құраушы адам болмысы арасындағы диалектикалық қарама-қайшылықтың болуы атап өтіледі: «жеке биологиялық субстрат» және «әлеуметтік өндірілген сәйкестілік». Сонымен бірге тұлғаның даму диалектикасы биологиялық принциптің оның қоғамдық қалыптасу процесіне қарсылығын жену түрінде көрінеді.

Қорытынды. Осылайша, дене тәжірибесінің әртүрлі аспектілерінің санасында бейнелеу саласындағы заманауи зерттеулер бұрыннан бар анықтамаларды нақтылап қана қоймай, кейбір ұғымдарды басқалармен алмастырады деген қорытынды жасауға болады. Зерттеу тақырыбында

«Денелік Мен» деп мәлімдей отырып, олар «Дене имиджі», «Физикалық Мен», «Дене тұжырымдамасы», «Дене құрылысы» және басқа терминдермен жұмыс істейді. Дене құбылыстарының құрылымына көзқарастар да әртүрлі. Сондықтан, біз денені одан әрі зерттеу үшін одан әрі сүйенетін және оның құрылымын ұсынатын анықтаманы бөліп көрсетуіміз керек деп санаймыз. Соңғы онжылдықтарда клиникалық психологияның жаңа саласы қарқынды дамып келеді - дене психологиясы, оның негіздері медициналық көзқарас шеңберінен шығуға және психосоматикалық байланыстар мәселесін қосуға мүмкіндік беретін мультипәндік көзқарастың арқасында тұжырымдалған жалпы психо-логиялық контекст. Психосоматика саласындағы жаңа парадигма тұлғаның психосоматикалық дамуын түзету және сәйкес бұзылулардың алдын алу мәселелерін жаңаша шешуге мүмкіндік береді.

Егер адам денесі материалдық субстанция болса, Денелік – заттық-рухани болса, онда «Дене бейнесі» ұғымдар мен категориялар арқылы берілетін адамның өз денесі туралы идеясы ретінде әрекет етеді, яғни оның құрамында заттың қыры да жоқ. «Денелік бейне» жеке алынған материалдық дененің бейнесі немесе дене бейнесі емес. «Денелік бейне» - адамның дене туралы да, денелік туралы да идеяларынан тұратын интеграцияланған психологиялық білім. Әр адам өзінің денелік қабылдауымен және денеге деген көзқарасымен ерекшеленеді, ол күнделікті өмірлік тәжірибесінде, гигиенада, тамақтануда, сәнге, спортқа, жаман әдеттерге және т. б. көрінетін дене мінез-құлқының белгілі бір векторын таңдайды. Дене бейнесі адамның бүкіл өмірінде қалыптасады, дамиды және өзгереді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Джемс, У. Психология // Психология самосознания. Под ред. Райгородского Д.Я. - Самара, 2000. С.7-34
2. Соколова, Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: изд-во МГУ, 1989. 216 с.
3. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. М., 2001. С. 168.
4. Быховская, И.М. Физическая культура как практическая аксиология человеческого тела: методологические основания анализа проблемы // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка, 1996, № 2, с. 19-27.
5. Круткин В.Л. Человеческие движения: опыт междисциплинарного исследования. // Эпистемология и философия науки. – 2014, №3. С.167–179.
6. Жаров С.Н. Культурные архетипы образования: история и современность (размышления философа) // Вестник Воронежского гос. университета. Серия Проблемы высш. образования. – 2012. – № 1.
7. Лаврова, О.В. Концепция телесности в интегративной психотерапии / «Журнал практического психолога», 2006. – авторский сайт Оксаны Лавровой <http://www.adhoc-coaching.spb.ru/>
8. Тхостов, А.Ш. Психология телесности. – М.: Смысл, 2002. 287 с.
9. Леви, Т.С. Психология телесности в ракурсе личностного развития // Междисциплинарные проблемы психологии телесности / Ред.-сост. В.П. Зинченко, Т.С. Леви. М., 2004. С.288–309.
10. Christenson, Larry. Bennett, Dennis Joseph (1917-91, and Rita (1934-) // The new international dictionary of Pentecostal and charismatic movements (англ.) / Stanley M. Burgess. — Rev. and expanded. — Grand Rapids, Mich.: Zondervan Pub. House, 2002. — P. 369—371. — ISBN 0310224810
11. Schontz, F.C. Body image and its disorders/F.C. Schontz // Intern.J. of Psychiat. Med.-2012.- V. 5 (4).- P.51-84
12. Зинченко, В.П. Психология телесности между душой и телом / Сост.В.П. Зинченко, Т.С. Леви. - М.: АСТ, 2005. - 222 с.
13. Бернштейн Н. А. Физиология движений и активность / под ред. О. Г. Газенко ; изд. подгот. И. М. Фейгенберг ; редкол. : А. А. Баев (пред.) и др.; АН СССР. — М. : Наука, 1990. — 494, [1] с. : 1 л. портр., ил. — (Классики науки). — Библиогр.: с. 480-487. — Имен. указ.: с.488-491.
14. Соколова, Е.Т. «Я»-образ тела / Е.Т. Соколова // Психология самосознания: Хрестоматия. / Под. ред. Д.Я. Райгородского. - Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. - С. 406-422.
15. Столин, В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. - М.: Наука, 1983.- 351 с.

References

- 1 Dzhems, U. Psihologiya // Psihologiya samosoznaniya. Pod red. Raigorodskogo D.YA. - Samara, 2000. S.7-34
- 2 Sokolova, E.T. Samosoznanie i samoocenka pri anomalijah lichnosti. – М.: изд-во МГУ, 1989. 216 с.
- 3 Losev A.F. Dialektika mifa. – М., 2001. S. 168.

- 4 Bihovskaya, I.M. Fizicheskaya kultura kak prakticheskaya aksiologiya chelovecheskogo tela: metodologicheskie osnovaniya analiza problemi // *Fizicheskaya kultura: vospitanie, obrazovanie, trenirovka*, 1996, № 2, s. 19-27.
- 5 Krutkin V.L. *Chelovecheskie dvizheniya: opit mezhdisciplinarnogo issledovaniya.* // *Epistemologiya i filozofiya nauki.* – 2014, №3. S.167–179.
- 6 ZHarov S.N. *Kulturnie arhetipi obrazovaniya: istoriya i sovremennost (razmishleniya filosofa)* // *Vestnik Voronezhskogo gos. universiteta. Seriya Problemi vissh. obrazovaniya.* – 2012. – № 1.
- 7 Lavrova, O.V. *Koncepciya telesnosti v integrativnoi psihoterapii* / «ZHurnal prakticheskogo psihologa», 2006. – avtorskii sait Oksani Lavrovoi <http://www.adhoc-coaching.spb.ru/>
- 8 Thostov, A.SH. *Psihologiya telesnosti.* – M.: Smisl, 2002. 287 s.
- 9 Levi, T.S. *Psihologiya telesnosti v rakurse lichnostnogo razvitiya* // *Mezhdisciplinarnie problemi psihologii telesnosti / Red.-sost. V.P. Zinchenko, T.S. Levi. M., 2004. S.288–309.*
- 10 Christenson, Larry. Bennett, Dennis Joseph (1917-91, and Rita (1934-)) // *The new international dictionary of Pentecostal and charismatic movements (angl.) / Stanley M. Burgess. — Rev. and expanded. — Grand Rapids, Mich.: Zondervan Pub. House, 2002. — P. 369—371. — ISBN 0310224810*
- 11 Schontz, F.C. *Body image and its disorders/F.C. Schontz // Intern.J. of Psychiat. Med.-2012. - V. 5 (4).- R.51-84*
- 12 Bernshtein N. A. *Fiziologiya dvizhenii i aktivnost / pod red. O. G. Gazenko ; izd. podgot. I.M. Feigenberg ; redkol. : A. A. Baev (pred.) i dr.; AN SSSR. — M.: Nauka, 1990. — 494, [1] s.: 1 l. portr., il. — (Klassiki nauki). — Bibliogr.: s. 480-487. — Imen. ukaz.: s.488-491.*
- 13 Zinchenko, V.P. *Psihologiya telesnosti mezhdru dushoi i telom / Sost.V.P. Zinchenko, T.S. Levi. - M.: AST, 2005. - 222 s.*
- 14 Sokolova, E.T. «YA»-obraz tela / E.T. Sokolova // *Psihologiya samosoznaniya: Hrestomatiya. / Pod. red. D.YA. Raigorodskogo. - Samara: IzdatelskiiDom «BAHRAH-M», 2000. - S. 406-422.*
- 15 Stolin, V.V. *Samosoznanie lichnosti / V.V. Stolin. - M.: Nauka, 1983. - 351 s.*